

Makale Geliş | Received: 02.07.2017
Makale Kabul | Accepted: 02.08.2017
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.356641

Mehmet Yunus AKREP

Arş. Gör. | Res. Assist.
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane-Türkiye
Gümüşhane University, Faculty of Letters, Department of History, Gümüşhane-Turkey
orcid.org/0000-0003-3977-6300
m.yunusakrep@gumushane.edu.tr

Sümer Ekonomisinde Tapınak Faktörü

Öz

Sümer tapınakları ekonomi içerisinde etkin bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda Sümerlilerde tapınak ekonomisi modeli öne sürülmüştür. Bilim adamları buna dayanak olarak, tapınakların bir banka gibi çalışmasını göstermiştir. Dini bir mekân gibi görünen tapınaklar, halkın ihtiyacı olan ürün ya da gümüşü yüksek faiz oranları ile kendilerine vermiştir. Geri ödemeyi ise hasadın olmadığı zamanlara denk getirerek onları köleleştirme yoluna gitmiştir. Dolayısıyla belli dönemlerde devlet yönetimi ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşmalarbazen çatışmalara dönüşmüştür. Sümer İmparatorluğu'nun yıkılmasında her ne kadar Akad etkisi olsa da tapınakların devlet mekanizmasını zayıflatması da göz ardı edilemeyecek bir unsurdur.

Anahtar Kelimeler: Sümerler, Tapınak, Sümer Ekonomisi.

Temple Factor in the Sumerian Economy

Abstract

The Sumerian temples played an active role in the economy. Within this context, the temple economy model has been suggested in Sumerians. On the basis of this, Scientists have indicated that temples operates as a bank. Temples that looks like a religious places have given the goods or silver to the people in need with high interest rates. They have resorted to enslave people by timing repayment period to unproductive harvest season. Consequently, they have encountered with government for certain periods. These encounters have resulted in conflicts occasionally. Although Akkadians had an effect on the dissolution of Sumerian Empire, temples' role of weakening state mechanism is a factor that cannot be ignored.

Keywords: Sumerian, Temple, Sumerian Economy.

Giriş

Bu makalede uzun yıllar tartışma konusu olan “Sümer Tapınak Ekonomisi Modeli” çalışılacaktır. Yakın bir zamana kadar özet olarak tapınak merkezli kurulan şehir devletlerinin birleşerek imparatorluk kurduğuna dair tezler kabul görmüştür. Bizim çalışmamızda ise birinci el kaynakların yetersizliği neticesinde hali hazırda Sümerologlar tarafından tasnif edilmiş belgeler ve ağırlıklı olarak modern kaynaklardaki karşı tezler delil gösterilerek, dinin sosyal yaşamdaki etkisi, güçlenen tapınakların devlet üzerinde hak iddia etmesi hususu üzerinde durulacaktır.

Tapınaklar, en ilkel modellerinden en ihtişamlı modellerine doğru gelişim göstermiştir. Sümerlilerdeki tapınaklar ise daha ilk zamanlarından itibaren ön planda tutulmuş ve yönetim mekanizmasında etkin rol üstlenmiştir. Ancak belli dönemlerde geri plana itilmiştir. Burada önemli olan husus Sümerlilerde tapınakların artan dini nüfuzlarının etkisiyle kademeli olarak mı yoksa Sümerlilerin tapınak himayesinde ortaya çıkan bir devlet mi olduğudur. Bu konuda Adam Falkenstein ve P. Anton Deimel, ikinci söylediğimiz yani ‘Sümer Tapınak Kenti’ görüşünde derinlemesine araştırmalar yapmışlardır (Jacq 1999: 10 ve 90).

Tapınak-kent ekonomisi görüşünü savunan Sümerolog Adam Falkenstein, Deimel’in görüşlerine dayanarak ve bu görüşleri biraz değiştirerek Cahiers d’histoire mondiale dergisinde, 1954’te uzun bir makale yayımlamıştır Falkenstein 1974: 784. Bu makalede meselenin aslı daha iyi anlaşılın diye “Sümer Tapınak-Kenti” gibi basit ve anlaşılır bir başlık seçmiştir. Bu makalede Sümer şehirlerinin gelişiminin, tapınakların gelişimiyle paralel olduğu görüşünü açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Falkenstein çalışmasında, her bir Sümer şehrinin bir tapınağa odaklanmış olduğunu ve yine her şehrin bir tanrının himayesi altında gelişim gösterdiğini savunmuştur. Falkenstein ayrıca ilk etaplarda toprağın sahipleri konumundaki bu tapınakların, yine bu toprakların mülkiyetini büyük ölçüde ellerinde tutmayı sonuna kadar götürdüklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla şehir yöneticilerinin kullanmış oldukları unvanların, makam ve yetkilerin, dini ve siyasi otoritelerin zamanla birbirlerinden ayrılmasını kanıt olarak göstermektedir. Hatta son Lagaş kralı Nammahani’nin, kendisinden önce kral olanların

tanrılardan ruhani olarak aldıkları yetkileri geri iade etmelerini istemesini de buna bağlamaktadır. Falkenstein ayrıca, sulamanın sistematik bir hale bürünebilmesi için bütün bireylerin tek bir yönetim altında beraber çalışmalarının gerekliliğine vurgu yaparak, bu yönetimin de gücünü dini unsurlardan alan toplum önderleri tarafından kurulup yürütülebileceğini ifade etmiştir (Falkenstein 1974: 798).

Dolayısıyla bu görüşler kralların, tapınakların baskısından aşamalı olarak kopabildiğini ve geçen süre zarfında merkezi yönetimin belli bir ölçüde laik otorite kurduğunu ifade etmektedir. Ancak bu görüşlere karşı çıkan ve meseleyi farklı bir şekilde ele alan Sümerologlarda vardır.

Adam Falkenstein’in bu görüşleri özet olarak tapınak merkezli kurulan bir şehir yapılanmasını bizlere yansıtmaktadır. Bu şekilde düşünüldüğünde devletin kendisi zaten tapınaktır dolayısıyla tapınağa karşı kazanılan her zafer aslında ‘devlete yapılmış bir darbedir’ sonucuna götürür ki bu da tarihsel süreç içerisinde başka örneği olmayan bir yapılanmayı işaret eder. Böyle bir yapılanma ise mantıksız görünmektedir.

Falkenstein tarafından ortaya atılan görüş, aslında konu hakkında araştırma yapan uzmanların çoğu tarafından kabul görmüştür. Örneğin René Labat tarafından kaleme alınan “Asur ve Babil Krallığı’nın Dini Karakteri” başlıklı kitaba göre iktisadi yaşam, ilk başlarda toprak ve topraktan yetişen ürünlerin sahibi olan tapınağa bağlı bulunmakta ve Mezopotamya siyasi tarihi, dini sınıf ile krallık arasında kademeli olarak gelişen ayrışma biçiminde özetlenmektedir. Saray ve tapınakların ise üçüncü binyılın sonunda birbirlerinden tamamen ayrıldığını ifade etmektedir (Huot vd. 2000: 75).

Bölge hakkında derin araştırmalar yapan Asur bilimci Thorkild Jacobsen, Sümer tarihinin ilkel demokrasiden mutlakiyet rejimine geçtiğini savunmaktadır. İlk etapta özgür yöneticiler daha sonrasında geçici çatışmalar ya da belli kıtlık dönemlerinde güç zamanlar aşılana kadar otoriteyi kısmen ve süreli olarak özel bir kişiye bıraktıklarını, bu kişilerin ise kıtlığın ve güçlüğün geldiği yer olarak inanılan tanrıların, hizmetkârları olarak görülen tapınak görevlileri olduğunu ifade eder. Bu din görevlileri emanet aldıkları iktidarı sahiplenmeye yönelip, dolayısıyla idari ve hukuki otoriteyi ele

geçirmişlerdir. Devletin en önemli kolu olan iktisadi yapıyı zamanla şehrin ana tapınağının etkisi altında bırakıp, söz konusu şehrin resmi ya da gayri resmi yöneticileri konumuna yükseldiklerini savunmaktadır (Jacobsen 1973: 187, 188).

Henry Frankfort da 1948 tarihli “Krallık ve Tanrılar” adlı eserinde, Jakobsen’in görüşlerine yakın olan Anton Deimel ile Jakobsen’in ortaya çıkarmış olduğu fikirler arasında bir sonuca gitmeye çalışmıştır. Frankfort’a göre Sümer krallığı, içinden çıkılması güç dönemlerde ortaya çıkan bir kurum olup, ilerleyen süreçte bazı yöneticilerin, dini statüye sahip liderlerin veya valilerin, ilkel demokrasi sistemini ortadan kaldırarak şehir devletlerinin başına geçmesi olarak yorumlanmıştır (Frankford 1978: 221).

Sümer Mezopotamya’sı hakkında bir önceki satırlarda tasvir ettiğimiz gelişim modeli bilim dünyasının büyük bir bölümünde ılımlı karşılanmıştır. Karl Wittfogel, “Doğu Despotizmi” başlıklı eserinde Deimel ve Falkestein’in görüşlerini göz önünde tutarak, Mezopotamya’daki güçlü merkezi yönetimlerin kaynağı olarak sulama olgusunu görmüştür. Wittfogel, Sümerologların öncü fikirlerine dayanarak, “Sümer tapınak-şehri modelindeki tapınaklara ait geniş toprakların, tapınak personellerinin çoğunluğunu oluşturan köylü askerlerce idare edildiğini söylemektedir. Wittfogel, bu görüşlerinden ötürü Sümer tapınak-şehirlerinin yönetim modelini teokrasi olarak tasvir etmektedir (Wittfogel 1967: 253).

Özellikle Bava tapınağından elde edilen bilgiler ile genellemelere ulaşan bu düşünceler, 1952’li yıllarda Sovyet bilim adamı Diyakonov tarafından da gündeme getirilmiştir. Diyakonov, toprakların tamamının tanrılara ve bu sayede de tapınaklara ait olduğu düşüncesine biraz daha temkinli yaklaşmıştır. 1969’da İgnace J. Gelb’de benzer bir şekilde, diğerleriyle birlikte tanrılara ait toprakların da var olduğunu ancak Deimel ve Falkenstein’in öne sürdükleri teorilerin tek başlarına geçerli olamayacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca Bava tapınağının topraklarının da ilk ortaya çıkışından beri tanrıçaya ait olduğunun kesin olmadığını da sözlerine eklemiştir. Bu toprakların sahibinin ilk etapta kraliçe olması ilerleyen süreçte tanrıçaya devredilmesi düşüncesini akla getiren başka unsurlar da bulunmaktaydı. Bu unsur ise tapınak arşivlerinin aslında özel bir mülke ait

olması hususudur. Bu durumda tapınak devlet modeli hakkındaki tezler boşa çıkacaktır (Pollock 2004: 118-120).

Fransız asıllı İspanyol tarihçi Georges Roux ise Sümerlerin sosyo-ekonomik oluşumlarının genel bir tablosunu çizmenin pek sağlıklı olmayacağını, tahıl yetiştirilen arazinin büyük işletmeler halinde bölündüğünü söylemektedir. Ayrıca Sümer toplumuna mensup insanların, saygınlığına ve verdiği hizmete göre üründen pay almasını sağlayan, sistemli ya da süreç içerisinde sistematik hale gelen bir dağıtım mekanizmalarının olduğunu ifade etmektedir. Delil olarak Sümerlilere ait kâtip, ustabaşı, kâhya, müfettiş, denetleyici gibi işçi listelerine benzer belgeler bulunmasını göstermektedir. Dolayısıyla böylesine karmaşık, çeşitliliği bol, hiyerarşik ve hakkında halen çok az şey bilinen bir toplumu MÖ üçüncü binyıl meselelerine bakarak bir kalıba sokmanın yanlış olacağını belirtmektedir (Michaeli 1969: 14). George Roux’un bu görüşleri Deimel ve Falkenstein’in ortaya atmış oldukları teze nazaran daha sağlıklı görünmektedir.

Tapınakların Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Çalışmamızın bu bölümünde tapınakların sosyal yaşamdaki etkisi, yapım aşamaları, Sümer tapınaklarının Sümer ekonomisi ve halkı üzerindeki nüfuzu incelenecek, gelişim süreci de göz önünde bulundurularak devlet üzerindeki etkisi ortaya konulacak ve klasik “Tapınak Ekonomisi” modeli hakkındaki tezlerin neden sağlıksız görüldüğü tespit edilmeye çalışılacaktır.

Modern literatürdeki tapınak ya da Latin dilindeki ‘templum’ kelimesi Eski Mezopotamya’da Akadca ‘ekallu’ olarak geçmektedir. Bu kelimenin kökeninde, Sümerce ‘büyük ev’ (tanrılara ait ev saray) anlamına gelen ‘É.GAL’ kelimesi yer almaktadır. İbranice tapınak manasına gelen ‘HEKAL’ sözcüğü de buradan türemiştir (Haran 1995: 13; Stevens 2006: 6).

Sümerlilere gelecek olursak tapınaklar sosyal yaşamın merkezi konumundadır. Her şehrin koruyucu bir tanrısı vardır. Buradaki din görevlileri¹ ilk etapta tanrılar adına artı ürünün tapınağa getirilmesi fikrini halka benimsetmiştir. Yine bu din adamları olağanüstü bazı olumsuz durumları, sunulan bağışların sayısının azlığına bağlayarak kâhinlik konusunda kendi otoritelerini arttırma yoluna gitmişlerdir. Tapınak yönetimlerinin güçlenmesi ile bu durum daha hafif ancak zorunlu bir hal almış ve haraç usulüne çevrilmiştir. Şehir sayısının artması ile tapınakların sayısı da artmıştır (Erkızan, 2009: 20, 21; Mccall 2011: 37-41).

Tapınaklar bir tesadüf neticesinde değil ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkmış kutsal yapılardır. Sümerlilerin çok tanrılı bir inanca sahip olmalarından ötürü III. Ur sülalesinin kurucusu Ur-Nammu zamanında (MÖ 2112-2095) tapınak yapımı zirveye ulaşmıştır. Sümerliler Totemizm ve buna benzer dini inançları benimsememiş bunların yerine natürizm denilen doğadaki her olguyu tanrılaştırma yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle kendilerine 1500 kadar tanrı edinmişlerdir. Sümerliler tanrıları hayali olarak algılamamışlar onlara yeryüzünde ikamet edebilmeleri için evler yani tapınaklar inşa etmişlerdir. İbadetlerini ise öteki dünyaya hazırlık olması için değil, yaşadıkları dünyadan beklentileri sebebiyle gerçekleştirmişlerdir. Bundan ötürü tanrılara sunulan kurbanlara karşılık hastalıklardan kurtulma, zenginlik ve uzun yaşamak gibi taleplerde bulunmuşlardır. Sümer tanrıları belli zamanlarda azalmış bunların yerine yenileri eklenmiştir (Cooper 2006: 40-45).

Sümerologlar tarafından tasnif edilen çivi yazılı tabletlerin verdiği bilgiler doğrultusunda Sümer tapınaklarının yapım planları hakkındaki bilgilerin büyük bir kısmı, Geç Uruk Dönemi’ndeki (MÖ 3500-3100) Uruk koloni şehirlerinde gerçekleştirilen kazılar sayesinde açığa çıkmıştır. Bu kazılarda bize en fazla bilgiyi veren Geç Uruk koloni şehirleri ise Habuba Kabira, Hassek Höyük ve Arslantepe’dir.

¹ Tapınakların en üst düzey din görevlileri Başrahip, ona bağlı rahipler ve rahibelerdir. Bunların dışında tapınakların gündelik ihtiyaçlarını gören daha alt memurlar da vardır. Çivi yazılı tabletlerde önem sırasına göre “EN, EN.Sİ, LU.GAL” olarak geçen ifadeler ise hakim olunan toprağın büyüklüğü ve ihtişamı neticesinde şehir yöneticilerine tapınak tarafından verilmiş rahip-kral unvanlarıdır. Çivi yazılı tabletlerde geçen “SAN.GA, KA.LU, AB.GAL, ZA.Mİ, MAŞ.MAŞ, A.Si.PU” gibi görevli isimleri önceki satırda ifade ettiğimiz tapınağın gündelik ya da önemli günlerdeki ihtiyaçlarını giderecek alt sınıf memurlardır.

Sümerlilerin yoğun olarak ham madde temin ettikleri Arslantepe, Urfa’daki Hacınebi ve Surtepe, Gaziantep’deki Şaraga Höyük ve Adıyaman yakınlarındaki Samsat ve Lidar Höyük gibi Sümer koloni şehirlerinin ticari merkez olmaları, bu kazı yerlerinde, Sümerlilerin, kültürel etkilerini yoğun bir şekilde hissettirmiştir. Habuba Kabira Sümerlilerin ilk kent planları hakkında kayda değer bilgiler verdiği gibi Malatya’nın 7 kilometre kuzeydoğusundaki Arslantepe Höyüğü’nün VI. A tabakasındaki teraslar üzerine inşa edilen Tapınak-Saray yapısı da yine Sümer mimarisi hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Erken dönem tapınaklarına ait bilgiler ise yine söz konusu geç döneme tarihlendirilen çivi yazılı tabletler neticesinde anlaşılmaktadır (Crawford 2010: 63; Erkızan 2009: 30, 31).

Sümerliler hakkında araştırma yapan bazı Sümerologlar ve tarihçiler, tanrı hükümdarlığından yola çıkarak, Sümer topraklarının, daha ilk zamanlarından itibaren tanrılar adına zapt edildiğini ve teokratik bir düzenin var olduğunu kabul ederler. Bu hipotezi, Urukagina’ya ait bir kitabede geçen, buradaki şehrin üç kısma bölünerek, birinci kısmın tanrıya ikinci kısmın tanrı eşine, üçüncü kısmın tanrı çocuklarına ait olduğu ifadeleri ile desteklemeye çalışmışlardır. Ancak daha önceki kısımlarda bahsettiğimiz gibi bu gelişim belli bir sırayı takip ederek akabinde tapınak üstünlüğündeki bir yönetim anlayışına dönüşmeye başlamıştır. Bu durum tapınak çalışanlarının ya da daha doğru tabir ile tapınağa resmi olarak bağlı olan kişilerin nüfuzunun da aynı orantıda artmasını sağlamıştır (Foster 1981: 225-231; Landsberger 1945:143).

Tapınak-kent modelindeki ilk toprak sahipleri olan tapınaklar, merkezi yönetimin temsilcisi sıfatıyla nüfuzu altındaki işgücünü istediği gibi kullanmakta, araziyi işletebilmekte, sulu tarım altyapısının bakımını sağlamakta ve askeri gücü kontrol edebilmekteydi. Tapınağa ait topraklar dışarıdan gelebilecek müdahalelere açık vaziyetteydi. Zira Sümer şehirleri arasında sürekli olarak çatışmalar baş göstermekte ve tapınaklarında olası müdahaleye karşı kendisini güvence altına alması şarttı. Ülke sınırları içerisinde söz konusu meselenin figürleri olan en önemli şehirler güneyde Ur, Uruk, Umma, Lagaş; merkezde Nippur, Şuruppak, Adab; kuzeyde Kiş ve Akşak’tır. Bu

sayılanlara daha sakin bir evre geçiren Eridu, Sippar, Bat-tibira ve Larsa da ilave edilebilir. Özel bir statüye sahip olan Nippur dışındaki şehirler arasında sürekli olarak hâkimiyet mücadeleleri göze çarpmaktadır. Bunlar içerisinde bizim en iyi bildiğimiz, önemi tam olarak bilinmeyen bir tarım arazisi ve kanal yapımı meselesinden ortaya çıkan uzunca bir süre devam eden Umma ve Lagaş arasındaki anlaşmazlıktır. Belgelere göre tam da bu noktada tapınakların arabulucuk üstlendiği anlaşılmaktadır (Postgate 1996: 26-28).

Sümerli rahipler, Sümerlilerin daha ilk zamanlardan itibaren çok önemli bir rol üstlenmiştir. Din kavramının toplum içerisinde hâkim unsur olması, tanrılara ulaşma, onlarla konuşma ve emirlerini dinleme konusunda din adamlarının aracı rolü üstlenmesi onların önemini açık bir şekilde arttırmıştır. Bu nüfuz ilerleyen bazı dönemlerde Tapınak-Devlet savaşına dönüşmüştür (Schmökel 1971: 197). Nitekim Ningirsu tapınağının başrahibi, Lagaş krallığı unvanını eline geçirerek devleti resmi şekilde yönetmeye kadar gitmiştir. Saltanatı gasp eden başrahipler bununla da yetinmemiş kendi şahsi çıkarları doğrultusunda kanun değişikliğine kadar gitmişlerdir (Günaltay 1987: 266, 267).

Sümerli rahipler toplumsal hayatta da yüksek statü ile etkin bir konumdadır. Bunun altında yatan en temel sebep halkın inandığı tanrı ile aynı çatı altında olmaları gösterilebilir. Bir başka neden ise rahiplerin tanrıların neye kızıp neye sevineceklerini bilmeleri ve bunları insanlara söylemeleridir. Doğada bizce normal ancak Sümerliler zamanında anormal olan bazı durumların tanrıların siniri ile bağdaştırılmaya çalışılması ve çözüm olarak yine din görevlilerinin ortaya atılması onların halk nazarında statüsü yüksek kişiler olmasını sağlamıştır. Dinsel şarkılar, bunların nasıl okunacağı, kutsal törenlerde yürüyüşün nasıl yapılacağı rahiplerin görevlerindendi. Sümerli rahipler sürekli tekrar edilen şeylerle de idare etmemiş kendi çıkarları doğrultusunda yeni öğretiler de oluşturmuşlardır. Bu öğreti tanrıların dünyayı nasıl yönettiği ile ilgilidir (Foster 1981: 235-237; Günaltay 1987: 485-493).

Sümerli din adamlarının idareyi ellerine geçirebilmelerini sağlayan en önemli etken ise küçük mülklere sahip köylülerin ve toprağa bağlı tabanın sınıf bilincinden

yoksun olmaları gösterilebilir. Aynı zamanda bu kişilerin ulusal birlik düşüncesinden yoksun olmalarının da bir başka etken olması mümkündür. Bu durum tapınağa resmi olarak bağlı din görevlilerinin halk üzerindeki etkisini oldukça arttırmıştır. Tapınak rahipleri birinci *Eannatum*'dan itibaren (MÖ yaklaşık XXV. Yy) nüfuzlarını çok yoğun şekilde arttırmışlardır. Söz konusu dönemde *Ur-Habub* isimli bir rahip Lagaş'tan ele geçen çivi yazılı bir metinde adını hükümdarın yanına yazdırmıştır. Ruhban sınıf öylesine güçlenmiştir ki Nimmar tapınağı rahibi *Lüenna*, Lagaş topraklarına saldırıda bulunan 600 kadar Elam askerini geri püskürtmüş ve bu hadiseyi hükümdara söyleme gereğinde bile bulunmamıştır. *Lüenna*, bu meselenin aslını yalnızca Ningirsu'nun baş papazı olan *Enetarzi*'ye bildirmiştir (Huot vd. 2000: 80).

Görüldüğü üzere böylesine etkin bir gücü kendilerinde gören ruhban sınıfının kendi ekonomik ayrıcalıklarının oluşturması, maddi açıdan kendilerini denetlemek isteyecek farklı bir otoriteye karşı dış bilemesi ve mücadele etme yoluna gitmesi mümkündür.

Sümerlilerde her tapınak bir rahip tarafından yönetilmekteydi. Örneğin bunlar içerisinde Bava tapınağı, 4400 hektarlık bir alana sahiptir. Bu alanın 4'te 1'i dini ihtiyaçlara, kalan alan ise personel giderlerinin karşılanması için kiraya verilecek arazi olarak ayrılmaktaydı. Bu tapınakta 1200 kişi çalışmaktaydı. Lagaş'ta bulunan ve kendi aralarında hiyerarşik bir düzen içindeki 20 kadar tapınağın tamamı, şehir hükümdarlarının yönetiminde bulunan şehrin tanrısına adanmış merkez tapınağın denetimindeydi. Hükümdar ise şehri tanrı adına yöneten en yüksek yetkili konumundaydı. Bu yüzden Lagaş tam manasıyla bir din devleti konumundadır. Dine dayalı bu örgütlenme ancak MÖ III. Ur hanedanlığı (MÖ 2112-2004) ile ortadan kalkmıştır (Huot vd. 2000: 73).

Daha teknik açıdan incelemek gerekirse, Sümer şehirlerinde devletin sınırları içerisindeki topraklar üç kısma ayrılmıştır. Bunlar tapınağa ait olanlar, kralın toprakları ve çalıştırılması için köylere verilmiş topraklardır. Son söylediğimiz aynı zamanda devlete ait işletilmesi gereken toprakların ortakları kabul edilen sistem olarak da düşünülebilir. Kraliyet ailesi ve tapınak yönetimine mensup olmayan Sümerliler

kendilerine tahsis edilen tarla, bağ ve bahçelerin bakımlarından sorumluydu. Bu kişiler hasat ettiği ürünlerden ya da yine bu toprakların yardımıyla yetiştirdikleri hayvansal gıdalardan, kendi ailesinin ihtiyacı kadar aldıktan sonra, geri kalanını tapınağa teslim etmek zorunda idi. Zira Sümer yasalarına göre elde ettikleri fazla ürünleri satamazlar, bu ürünler karşılığında herhangi bir şey alamazlardı (Kinal 1983: 173; Kramer 2002: 108).

Sümer tapınakları artan güçleri neticesinde işlenebilir topraklarını sürekli olarak arttırmışlardır. Bunların haricinde bağış, savaş ganimetleri, evlenme boşanma ya da gündelik hayatta oluşabilecek durumların ya da problemlerin çözümüne yönelik kendilerine düşen görevleri icra ettiklerinde tapınak için belli oranda ücret almışlardır. Bu durumu ise halka tanrıları mutlu etme gerekliliği olarak açıklamışlardır. İfade edilmesi gereken bir başka önemli husus tapınakların zaten hali hazırda halktan belli oranda vergi toplaması ve devletten de yine belli bir oranda ödenek almasıdır (Günaltay 1987: 334-336; Kramer 2002: 110-111).

Tapınaklara ait tarım arazilerinde süreklilik ve verim esastı. Bundan ötürü tapınaklar kendileri adına işlenmesi için tahsis edilen toprakları sürekli olarak denetlemişlerdir. Bu topraklarda çoğunlukla buğdayın dört tipi (düşük kaliteli buğday, kızıl buğday, sert buğday ve ekmeleklik buğday), arpanın iki tipi, mercimek, bezelye ve nohut yetiştirilmekteydi. Sümer tapınak arazilerinin hepsinde karşımıza çıkmamasına rağmen çoğunluğu oluşturan grup bunlardır diyebiliriz. Diğer üç bitki fava fasulyesi, acı bakla ve çim bezelyesidir. Elyaf için kullanılan bir ketenin, yağlı tohumlarının, ekimini de yapmaktaydılar. Bir önceki paragrafta tapınak görevlilerinin çiftçileri denetlemesi meselesi tam da bu noktada dikkat çekmektedir. Muhtemelen ürünlerin kaliteli ve kullanılabilir olması için çaba sarf ediliyordu. Zira elde edilen ürünün fazlası Sümerli halka satılacağından ürünün kaliteli olması esastı (Renfrew 1993: 191).

Sümerliler tarımsal alanların işlenmesi sürecinde toprağın en etkili biçimde nasıl kullanılabileceğini de düşünmüşlerdir. Bu bağlamda topraktan alınabilecek verimi arttırmada en fazla çaba sarf eden kişilerden birisi de tapınak rahipleridir. Tapınak görevlileri topraktan en iyi verimi alma çabasıyla aslında Sümerlilere en büyük hizmeti

belki de farkında olmadan sağlamıştır. Bu çaba yalnızca bakliyat üretimi ile kalmamış meyve yetiştiriciliğinde de kendisini göstermişlerdir. Eski Mezopotamya’da kutsal nitelik taşıyan ve övünç kaynağı olan meyve ağaçları içinde aynı çaba sarf edilmiş ve Sümerli tapınakların teşvikiyle bahçe gölgeleme tekniği geliştirilmiştir (Renfrew 1993: 192-194).

Ticaretin gelişmesine paralel olarak Sümerlilerin çok eski dönemlerinden itibaren toplum yaşamında faizli veya faizsiz borç/ödünç mal verilmiş, borçlunun borcunu ödeyememesi durumlarında, bu durumu yasal bir zemine oturtma ihtiyacı doğmuş ve hukuksal düzenlemeler yapılmıştır. Yazının kullanılmasından sonraki yasal düzenlemeler, daha geç dönemden günümüze ulaşan belgelerden bilinmektedir. Ancak tarih öncesi dönemde de sözlü bir hukuk vardı ve bu tür durumlar için bazı yaptırımlar konulmuş olmalıdır (Hudson 2000: 139; Kinal 1983: 141).

Eski Sümer Dönemi’nde faiz oranları genellikle arpada % 33, gümüşte ise % 20’idi. Bu faiz oranlarının ana parayı aşmaması gerekiyordu. Burada belirtilen faiz oranları ilerleyen süreçte Anadolu’ya kadar uzanmıştır. Daha da açmak gerekirse Güney Mezopotamya’da Sümerlilerin kabul etmiş olduğu faiz oranları civar devletlerde de kabul görmüş hatta kendilerinden sonra tarih sahnesine çıkacak olan devletlere kadar ulaşarak aynı şekilde devam ettirilmiştir (Hudson 2000: 133; Özgüç 2005: 19; Steinkeller 1981: 126).

Sümerlilerde yüksek vergiler ve yüksek faizler nedeniyle zorlanan halk sık sık borçlanarak kredi alma ihtiyacı duymuştur. Bundan dolayı tapınakların halkı yoksullaştırdığı ve kendisine bağımlı hale getirdiği dönemlerde tefecilik çok cazip bir meslek olarak ortaya çıkmıştır. Sümerlilerde tefecilik, ipotek altına alınmış mülklere karşılık kredi veriyordu. Bu borçların geri ödenmesi özellikle hasat zamanı harici başka bir döneme denk getirilerek halk zor durumda bırakılıyordu. Dolayısıyla tefeciler herhangi bir çaba sarf etmeden ve zor durumdaki halkın, zaten sınırlı olan mülklerini kolaylıkla ele geçirmiş oluyorlardı (Hudson 2000: 140-143; Uhlig 2006: 169).

Sümerlilere ait çivi yazılı metinlerde sıkça karşımıza çıkan gümüş ile borçlanma tapınakların bir banka vazifesi gördüğünü de bizlere anımsatmaktadır. Zor duruma düşen halkın tapınağa giderek belli bir vade ve faiz karşılığında ya da yetiştirdiği ürünlerine karşılık tapınaktan aldığı gümüşler ile başka bir ihtiyacını gördüğüne dair çivi yazılı tabletler de arşivlerde mevcuttur. Bir önceki satırlarda ifade ettiğimiz tefecilik tam da bu noktada büyük bir gelişim göstermiştir. Zira tapınakların koymuş olduğu faiz oranlarının daha aşağısı ile halkı kendilerine çekmeye çalışmışlardır (Klengel 2001: 100).

Sümerlilere ait çivi yazılı tabletlerin borçlar kısmında sürekli olarak sabit faiz ifadeleri geçmektedir. Yasal sabit faiz oranına rağmen döneme ait belgelerde, gümüş borcu için istenen faiz resmi olarak % 5 ile % 28 arasında değişmekteydi. Ancak çoğu zaman %20 ile %25 arasında faiz oranları ile alışveriş yapılmaktaydı. Muhtemelen faiz oranları borcun koşullarına göre değişiklik göstermekteydi. MÖ 18. yy.da Hammurabi kanunları Sümerlilerin oranlarını aynı şekilde takip ederken MÖ 18. yy. başlarında kaleme alınan Eşnunna Yasaları küçük değişiklikler ile tapınaklara karşı halkı biraz daha koruma yoluna gitmiştir. Örneğin 1 şekel gümüşe 1/6 şekel artı 6 habbe, yani %20 verilecektir; arpada ise bir kora karşılık bir kile artı 4, yani % 33 faiz uygulanacaktır. Arpa borcu ise hasattan önce geri istenmeyecektir maddeleri konularak, tapınakların usulsüz kazançlarına kolaylık sağlayan durumların önü kesilmiştir (Klengel 2001: 140-144).

Sümer devlet otoritesi özellikle daha geç dönemlerde tapınakların halkı zor duruma düşüren eylemlerine karşı yasal düzenlemeler getirmiştir. Hatta tapınaklara rakip denilebilecek derecede halkı devletten borç almaya teşvik etmiştir. Bu sayede tapınakların daha da artacak olan gücünü engellemeye çalışmıştır.

Yaklaşık olarak MÖ 2350 yıllarında hüküm sürmüş olan Sümer kralı Urukagina, yapmış olduğu kanunlarda borçlar hukukuna da açıklık getirmeye çalışmıştır. Bu kanunlarda ödeyemedikleri borçtan ötürü hapis cezasına mahkûm edilen Lagaşlıların arpa borçlarından bahsedilir. Kral Urukagina, yapmış olduğu kanunlar ile hapiste olanları affeder. Bu durum Kinal’a göre o dönemde borcunu ödemeyenlerin hapis

cezasına çarptırıldığına bir kural olduğunu gösterir (Kınal, 1983: 141). Bununla ilgili ifadeler şu şekildedir:

1. Lipiš-bi	1. Zorlamayacaktır (Urukagina emretti)
2. Na-na-tag-gi	2. Ödemedikleri borçtan dolayı
3. Í-du ₁₁	3. Hapis olan
4. Dumu-lagaša ^{ki}	4. Lagaş’lıları
5. Har-ra-ti-la	5. (Borçlu oldukları) arpadan
6. Gur-gub-ba	6. Hırsızlıktan
7. Nig-zuh-a	7. Öldürmeden dolayı hapis olan Lagaş’lıları
8. Sag-giš-ra-a	8. Memnun etti
9. É-hun-bi	9. Yıkadı (Affetti)
10. E-luh	10. Özgürlüklerini koydu (Verdi)
- (Tosun ve Yalvaç 2002: 23-28).

Sonuç ve Değerlendirme

Sümer ekonomisinde tapınaklar önemli bir konumdadır. Bu bağlamda eldeki bulgular, tapınak merkezli bir devlet görüntüsü tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Ancak mesele daha detaylı incelendiğinde tapınakların ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıktığı, ilkel modellerinde yalnızca dini vazifelerin yerine getirildiği, ilerleyen dönemlerde mali açıdan güçlenen tapınakların devlet yönetiminde söz sahibi olmaya çalıştığı, Sümerli kralları (EN, EN.Sİ, LU.GAL) etkilemeye çalıştıkları görülmektedir. Sümer tapınakları bu sayede ekonomi içerisinde etkin bir rol üstlenmiştir. Devlet içerisinde kendi mali sistemini oluşturarak zor durumda olan halkın ihtiyaçlarını ve sıkıntılarını gidermiştir. Bu faaliyetlerini gerçekleştirirken ise halkı kendilerine karşı borçlandırarak onları tapınağa bağımlı hale getirmiştir. Halktan bazı kimseleri ise köleleştirme yoluna dahi gitmiştir.

Bu açıdan bakıldığında Sümerlilerde tapınaklar devlet içerisinde devlet rolü bürünmüştür. Bütün bunların “tapınak-kenti” modelini karşılayıp karşılamadığı ise bizce pekte sağlıklı olmayıp yine de tartışmaya açık bir konu ve muammadır.

Her ne kadar Sümer tapınaklarının resmîyette ekonomiye dair bir vazifesi olmasa da devletin yedek stok deposu, finans kaynağı ve meclisi rolünü kendinde bulmuştur. Sümerlilerin oluşturduğu bu sistem ilerleyen süreçte küçük değişiklikler ile

Anadolu’ya ve batı dünyasına kaymıştır. Eski Yunan’dan Roma’ya kadar tapınaklar Sümerlilerdeki sisteme benzer bir mekanizma oluşturmuşlardır. Eranos ve Deniz kredileri gibi borç verme şekilleri Sümerlilerden öğrenildiği gibi tefecilik, sarraflık, mezatçılık, bankerlik, noterlik ve bankacılık gibi buna benzer mesleklerin en ilkel modelleri daha doğru bir ifade ile ilk çıkış yeri Sümerlilere dayanmaktadır. Walter Burkert’in “Yunan Kültürü’nde Yakınoğu Etkileri” isimli çalışmasında ısrarla belirttiği gibi gelişmiş batı aslında doğunun yansımasıdır. Batıda karşılaşılan bir sistemin ya da teknolojinin kaynağı en ilkel şekli ile doğuda aranmalıdır.

KAYNAKÇA

- COOPER, Jerrold S. (2006). Genre, Gender and The Sumerian Lamentation, *Journal of Cuneiform Studies*, 58(2): 39-47.
- CRAWFORD, Harriet (2010). *Sümer ve Sümerler*, çev. Nihal Uzan, İkinci Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- ERKIZAN, Tayfun (2009). *Tapınak*, Birinci Baskı, İzmir: Şenocak Yayınları.
- FALKENSTEIN, Adam (1974). "The Sumerian Temple City", *Monographs in History: Ancient Near East* 1(1): 784-814.
- FOSTER, Benjamin (1981). "A New Look at the Sumerian Temple State", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24(3): 225-241.
- FRANKFORT, Henri (1978). *Kingship and the Gods*, Chicago: First Phoenix Edition.
- GÜNALTAY, Şemsettin (1987). *Yakın Şark: Elam ve Mezopotamya*, Ankara: TTK Yayınları.
- HARAN, Menahem (1995). *Temples and Temple-Service in Ancient İsrail*, Eisenbrauns: Second Reprint.
- HUDSON, Michael (2000). "How Interest Rates Were Set, 2500 BC-1000 AD: Mas, tokos and foenus as Metaphors for Interest Accruals", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 43(2): 132-161.
- HUOT, Jean Louis, THALMANN, Jean Paul & Dominique VALBELLE (2000). *Kentlerin Doğuşu*, çev. Ali Bektaş Girgin, Birinci Baskı, Ankara: İmge Yayınları.
- JACQ, Christian (1999) *Ramses: Milyonlarca Yılın Tapınağı*, çev. Rıza Yalt, Birinci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- JACOBSEN, Thorkild (1973). *The Sumerian King List*, Assyriological Studies, London: The University of Chicago First Press.
- KINAL, Füzulan (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- KLENGEL, Horst (2001). *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, çev. Nesrin Oral, Birinci Baskı, İstanbul: Telos Yayınları.
- KÖROĞLU, Kemalettin (2012). *Eski Mezopotamya Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KRAMER, Samuel Noah (2001). *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- LANDSBERGER, Benno (1945). "Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları", *AÜDTCF Dergisi*, 2(3): 137-158.

MCCALL, Henrietta (2011). *Mezopotamya Mitleri*, çev. Bircan Baykara, Ankara: Phoenix Yayınları.

MICHAELI, Moshe (1969). “War and Society in Ancient Sumer, McGill University Department of History Master’s Thesis, Montreal.

POLLOCK, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia*, United Kingdom.

POSTGATE, J. N. (1996). *Early Mesopotamia: Society and Economy at The Dawn of History*, New York.

RENFREW, Jane M. (1993). “Vegetables in the Ancient Near Eastern Diet”, *Civilization of the Ancient Near East*, ed. Jack M. Sason, , pp. 191-202, British Institute of Archaeology at Ankara.

SCHMÖKEL, Harmuth (1971). “Sümer Dini”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Mehmet Turhan Özdemir, 19(1): 197-217.

STEWENS, Marty (2006). *Temples, Tithes and Taxes: The Temple and Economic Life of Ancient Israil*, New York.

TOSUN, Mebrure ve Kadriye YALVAÇ (2002). *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, Üçüncü Baskı, Ankara: TTK Yayınları.

UHLIG, Helmut (2006). *Tarih Başlangıcında Bir Halk Sümerliler*, çev. Nilgün Ersoy, Birinci Baskı, İstanbul: Telos Yayınları.

ÜSTÜNER, Ali Cengiz (2008). *Mezopotamya’da Sümer Uygarlığı*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

WITTFOGEL, Karl (1967). *Oriental Despotism*, London.